

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 2 2014 | ÅRGÅNG 18

Bokförlaget THALES

STÄLLNINGSTAGANDE TILL RISK och beslutsfattande vid riskhantering är bundna till ett antal förutsättningar som var för sig eller tillsammans kan avgöra utfallet:

- uppfattningen av den verklighet det gäller
- deterministisk eller probabilistisk inställning
- kreativitet vid analyser

Därtill kommer mentaliteten hos dem som medverkar vid bedömningar av riskers värde och betydelse.

Mentaliteten i fråga kan vara personligt individuell men också beroende av sociala omständigheter. Den kan sålunda ha ett mer eller mindre beroende till ideologier av skilda slag, till samhällelig eller individuell etik samt till ekonomiska intressen och rådande maktförhållanden i det system det hela ingår i.

Det finns flera olika språkligt skilda betydelser av termen *mentalitet* i ordböcker och encyklopedier såsom ›anda›, ›gemyt›, ›hjärtegrund›, ›håg›, ›karaktär›, ›läggning›, ›sinnelag›, ›mentalt tänkesätt›, ›psykisk läggning›, ›sinne›, ›sinnelag›, ›sinnesförfattning›, ›sinnes(in-)riktning›, ›själsliv›, ›sjäsläggning›, ›sjäslig beskaffenhet›, ›själstillstånd›. I följande utläggning om inverkan av mentalitet på beslutsfattande vid riskhantering torde ›läggning› vara tillräckligt betecknande för det som avses. Därmed utesluts inte andra språkbruk.

Dessutom finns det antagligen metaforiska uttryck för begreppet. För övrigt finns det väl åtskillig skönlitteratur liksom skådespel som handlar om och belyser *mentalitet*.

Sist och slutligen är det dock enskilda människors egna erfarenheter av *mentalitet* som betyder mest för förståelsen av begreppet när detta av någon anledning förs på tal.

De drag av mentalitet hos riskhanterare som man i första hand kan märka torde för de flesta vara vederbörandes yttre beteenden och attityder. Därigenom blir man inte alltid varse de mer bety-

delsefulla bakomliggande värderingarna och motiven. I värsta fall utnyttjas detta förhållande av maktörstande beslutsfattare som lärt sig att framträda med en mentalitet som döljer deras egentliga motsatta värderingar.

I många grupperingar inom såväl näringslivet som samhällsorganisationer finns det nog tillräckligt med läromästare för detta ändamål som kan vidarebefordra Machiavellis och Orwells budskap.

Här bör det kanske tilläggas att hänvisningar till klassisk litteratur med avseende på riskhantering inte behöver vara ovidkommande. Ett exempel är sålunda vissa diskussioner i USA angående ett projekt inom kärnkraftsteknologin beträffande riskernas omfattning och betydelse. I ett av de kritiska inläggen talades det då om projektet som ett »faustian bargain».

Veterligen innebar inte detta att man gick så långt att man ville utpeka någon bestämd Mefistofeles. Vad man menade var att projektets nytta var så stor att man borde kunna ta risken att kosta på sig att förlora andra sammanhängande värden som dittills ansetts vara etiskt sett oundgängliga. Möjligen rörde sig detta om spridning av radioaktivitet från kärnvapen.

En särskild svårighet när det gäller att åskådliggöra och påtala mentaliteter och deras betydelse för riskhantering är att deras roll ofta är omedveten. Mentaliteterna skiljer sig alltså från andra hit hörande begrepp såsom ideologier och idéer. De utgår sålunda från föreställningar i sammanhanget som inte fordrar någon närmare tankeverksamhet utan uppfattas som självklarheter i form av normer eller mönster.

Till detta förhållande bidrager att mentaliteterna uppträder kollektivt i sociala kretsar. Deras innebörder av olika slag får därigenom en betydelse vid riskhantering att beteckna bedömningar och beslut som »rätta» och »förnuftiga». En följd av detta är att själva beteendet med tiden kan leda till att mentaliteters ursprungliga värdegrund blir förstärkt. Därtill kommer att de kan bli alltmer trögrörliga.

Vagheten och tvetydigheten i innebörden av termen *mentalitet* leder till att ytterligare begrundan av själva begreppet lätt spårar ur

och hamnar bland närliggande socialpsykologiska företeelser, framför allt betydelsen av riskbedömares och riskhanterares personligheter. Sådana avvikelser från ett strikt filosofiskt tänkande skall väl inte här behöva uteslutas som bidrag till förståelsen av begreppet *mentalitet* i form av betraktelser över mer eller mindre vardagliga erfarenheter.

Detta anförs här enbart som ett kort omnämnande vilket inte skall förstås som något av mindre vikt än det som behandlats mer ingående i det föregående. Anledningen till att så är fallet är närmast att de personlighetsdrag det rör sig om i detta sammanhang fordrar särskilda insikter som ännu inte har varit tillgängliga.

Till det man sålunda skulle önska sig för att kunna ge en vederhäftig framställning av personlighetens inverkan på bedömning och hantering av risker av de slag det här är fråga om hör erfarenheter av typiska fall. Vad det då kan handla om är sådant som förekommit i föregående essäer om tillfällig dumhet och skenbart förnuft. Den hänvisning som tidigare gjorts till skönlitteratur har sin giltighet även beträffande personligheter hos människor i deras roller när det gäller risk.

Utan att föregripa klagörande fynd av personlighetens betydelse i föreliggande sammanhang torde det vara tänkbart att hitta exempel på beteenden och egenskaper med anknytning till personligheter med avseende på deras värdegrunder och moral av följande slag:

- benägenhet att ta risker; gambler
- fatalism; »det spelar ingen roll vad man beslutar»
- likgiltighet inför följder av risker; cynism
- betänksamhet mot risktagande
- pragmatism med tanke på egna eller andras intressen
- sangviniskhet; »det ordnar sig alltid»
- prestige; att framstå som en kvalificerad beslutsfattare
- överdriven optimism
- intellektuell lathet
- bristande respekt för sakkunskap
- överdriven misstro till information
- känslighet för stress vid riskhantering

- brist på allvar; »axelryckare»
- oberättigad determinism
- otillräcklig ansvarsmedvetenhet
- överskattning av egna förmågan beträffande riskhantering etc., etc.

Denna lista av personligheter med tänkbar anknytning till mentaliteter av betydelse för riskhantering skall givetvis inte uppfattas som en motsvarighet till Linnés flora för klassificeringar i botaniken med dess strikta systematik. När det gäller personligheter med särskiljande psykologiska och moraliska kännetecken måste bedömningar av deras betydelse för riskhantering ske med hänsyn till bland annat sociologiska omständigheter som i sin tur är vanskliga att identifiera och värdera. Inför de mångsidiga och sammansatta sådana förhållanden som ofta råder i svåra fall av riskhantering bör man sålunda besinna innebörden av Montaignes essä *Om bristen på beständighet i våra handlingar* (Se Montaigne 1994, s. 3 ff.)

Särskilt krävande vid hänsynstagande till mentaliteter vid riskhantering torde det vara att dessutom beröra möjligheter av ondska vid bedömning och beslutsfattande. Redan att överhuvudtaget föra denna sida av det hela på tal fordrar att det erkänns att ondska kan vara något verkligt i den mänskliga tillvaron som alltså inte utan vidare bör förbigås i en betraktelse över riskhantering eller uppfattas som ett slags inbillning hos ett fåtal sinnessjuka personer för att inte nämna rena monster.

Det som här skall framföras om ondska är huvudsakligen vissa begreppsmässiga innebörder av ondska som varit föremål för allvarligt tänkande alltsedan Platon och Sokrates och varit uppmärksammade på senare tid mot bakgrunden av ondskefulla händelser i världspolitiken. (Se Svendsen 2004.)

Med gängse vetenskaplig terminologi rör det sig då beträffande riskhantering om vad som kallas den instrumentella ondskan, det vill säga att man medvetet gör något ont för att uppnå ett visst syfte. Det är i sådana fall inte ändamålet som innebär ondskan utan medlen. Det personliga kan därmed gälla vederbörandes inställning till den risk det är fråga om, exempelvis dess ideologiska karaktär.

Bedömningarna och besluten leder därmed till ställningstaganden som kan vara beroende av personlighetsegenskaper.

Tilläggs bör att rådande föreställningar om ondskan innebär att den inte kan tillskrivas enstaka personer som skulle skilja sig från flertalet. Man talar i stället om att alla människor har möjlighet att göra såväl gott som ont. Det bestämmande är hur denna möjlighet tillämpas i praktiken.

Det kanske verkar långsökt och konstlat att i en betraktelse över mentalitet sammanföra ondska med risk och riskhantering. Det tycks emellertid finnas vissa förhållanden som skulle kunna tyda på att ondska kan ha sådant inflytande på riskhantering som är värt att beakta om inte annat så för fullständighets skull i sammanhanget i denna essä.

Att på detta sätt hänföra frågan om betydelse av mentalitet på riskhantering till vederbörande personers individuella egenskaper kan alltså inte utan vidare leda till en slutsats i form av rekommendationer beträffande enkla åtgärder. Även om man kan hänföra inflytandet på bedömningar och beslutsfattanden av inblandade personers värdegrund och beteende på något negativt av det slag som förekommer i ovanstående lista är det knappast möjligt att motverka denna inverkan genom sedvanliga anmärkningar och direktiv vid riskhantering.

Vad man annars skulle kunna önska sig vore väl att anlita något slags »djävulens advokater» med uppgift att åtminstone hålla sådana personer på avstånd. När detta inte går för sig får man gå mer försiktigt fram. Särskilt viktigt är det då att man inser att mentalitet inte bara är en individuell företeelse utan också spelar en kollektiv roll. Till listan av betydelsefulla personlighetsegenskaper kan man därför tillägga benägenheten hos många att i brist på egen insikt i sakproblemet i fråga ansluta sig till en betydelsefull person i sammanhanget. Detta så kallade flockbeteende är förvisso välkänt i statsvetenskapen som en svärbemästrad hämning för förnuftigt ställningstagande i större församlingar.¹

I ett läge vid riskhantering då detta dilemma blir uppenbart återstår dock tyvärr enligt det nu sagda att en verklig hänsyn till annat

än vad man på tekniskt håll kallar det sakliga fordrar större förståelse än vanligt för tillämpning av det psykologiska i sammanhanget. Detta i sin tur kräver större respekt för humaniora i allmänhet än det vanliga vid riskhantering av det slag som det här är fråga om.

Som angivits inledningsvis utgår denna essä från vissa betraktelser över riskhantering som ingått i en tidigare text om förnuft i sådana sammanhang där somligt lämnats öppet för vidare behandling. (Se Östberg 2013.) I likhet med den nämnda föregångaren i avseende på omfattningen av det hela återstår nu i ovanstående utläggningar en och annan företeelse som är värd ytterligare begrundan i det som härmed följer.

Ett spørsmål som sålunda bör beaktas är hur det kan komma sig att det trots alla svårigheter och vanskligheter vid riskhantering ändå är så vanligt att många tekniska system ändå fungerar utan haverier eller katastrofala missöden. Förvisso har detta förhållande sedan länge uppmärksammats av teoretiker och då fått en särskild benämning, nämligen *autopoiesis*. (Se t. ex. Maturana & Varela 1980.) Detta begrepp har ursprungligen tillkommit för att känneteckna levande system med en utvecklad organisation som gjort det möjligt för dem att överleva under svåra förhållanden utan att förfalla genom så kallad desintegrering.

Maskiner skulle i princip kunna uppträda på motsvarande sätt. Att så inte sker utan vidare beror på att deras konstruktion är deterministiskt grundad på teknologins föreställningar om deras funktion. För fullständighets skull skall det nämnas att vissa tillämpningar av detta begrepp på annat än enkla levande system har ifrågasatts. (Se Jönhill 1997, s. 87, samt Jacobsen 1992.)

Som en återblickande avslutning torde det här vara på sin plats att framhålla att de ovan berörda omständigheterna med bäring på mentalitet inte är fristående utan beroende av varandra. Detta innebär att enskilda riskhanterares värderingar och beteenden kan synas vara egensinniga medan de i själva verket är präglade av den omgivande mentaliteten. Omvänt kan en viss mentalitet ha sin grund i inflytelserika och maktsträvande individers personligheter.

En följd av ett sådant förhållande är att bedömning och besluts-

fattande vid riskhantering av allmän betydelse bland annat kan komma att bli påverkat av en benägenhet för en besvärande kollektialitet som i sin tur leder till inskränkta perspektiv och inriktning på egennyttiga ställningstaganden. En utpräglad form av detta är för övrigt ett slags yrkesmässigt revirtänkande som utesluter personer som av denna anledning anses sakna behörighet för hantering av den risk det är fråga om. Ytterligare ett försvårande drag vid hantering av risker i stora system kan vara deras mångsidighet och invecklade sammansättning av särartade företeelser. En djupgående analys av sådana fall har en gång utmynnat i slutordet: »Det som är nyttigt är alltid oklart.»²

Avslutningsvis skall här erinras om hänvisningarna till många klassiska tänkare med såväl praktisk erfarenhet som teoretisk klokskap med bäring på riskhantering i min essä i Vetenskapssocietets årsbok 2013. Som ett sista bidrag till tolkningen av deras lärdomar i detta ämne hör här att det vore fåfängt att tro på en möjlighet att utveckla ett fullkomligt schematiskt system för riskhantering av det slag som det varit fråga om i det föregående. Snarare gäller det att vara vaksam på den ofta förekommande benägenheten att låta hanteringen av en viss risk utgå från och bedrivs med systematiska scheman utan hänsyn till enskildheter med olikartade betydelser och innebörder så som påtalats i denna essä. Det finns sålunda en överordnad risk att behöva hantera detta på så kallad metanivå utöver vad som är det egentliga föremålet för det hela.

Schematisering vid riskhantering kan inte sällan innebära att företrädare för enskilda anknutna discipliner anser sig ha företräde framför vissa andra vid bedömning av den så kallade verkligheten och därmed följande slutsatser. Därigenom kommer det annars behövliga tvärvetenskapliga i skymundan, för att inte tala om helheten.

I utpräglade fall påminner ett sådant beteende om antikens Rom där augurernas ställningstagande var oantastliga i och med deras teologiska förankring. Detta tyder på att schematisering kanske är den mest betydande mentaliteten vid riskhantering.

Här vore det för övrigt nog på sin plats att ställa frågan om man

inte borde tänka efter ifall det inte i nutiden också finns något auguralt i riskhantering som kanske kunde ge anledning till motsvarande betraktelse längre fram i historien. Ett sådant exempel kunde vara våra kommande generationer som skulle kunna ha anledning att undra över beslut i våra dagar angående slutförvar av använt kärnreaktorbränsle under upp till 100 000 år. Enligt det ovan framförda om schematisering fordrar dock detta en mer än vanlig vidsynthet.

Att kunna utöva vidsynthet i de sammanhang det här gäller kräver således en förmåga som växlar med de personligheter som medverkar och inverkar i olika skeden vid en riskhantering. Det räcker emellertid inte med gynnsamma individuella förutsättningar. Det behövs också i hög grad en understödjande mentalitet i omgivningen som helhet bestående av personer med skilda värderingar och verklighetsuppfattningar. Därmed torde något av det mest väsentliga i denna essä om mentalitet och riskhantering ha framförts så kortfattat som möjligt.³

→

Gustaf Östberg är professor emeritus i materiallära

Noter

1 Lundquist, L.: Metafor förekommande i opublicerade inlägg.

2 Stengers, I.: belgisk filosof. Citat av opublicerat diskussionsinlägg, återgivet på en vägg i perrongen på tunnelbanestationen Universitetet i Stockholm. Se även: Stengers 1995, s. 179–195.

3 Denna essä ansluter till en tidigare något liknande utläggning rörande förnuft vid riskhantering: Östberg, Gustaf, »Om riktigt och skenbart förnuft vid riskhantering», *Vetenskaps societetens årsbok 2013*, s. 152–163. Flera värdefulla bidrag till innehållet har tacksamtt mottagits från framlidne Berndt Brehmer, tidigare professor i psykologi vid Uppsala universitet och prorektor för Försvarshögskolan; Klas Cedervall, professor emeritus i vattenbyggnad på KTH; framlidne Lennart Lundquist professor emeritus i statsvetenskap vid Lunds universitet samt Bo Rydnert, konsult i management och företagsutveckling, Malmö.

Referenser

- JACOBSEN, J. C. (red) (1992) *Autopoiesis: En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*, København: Forlaget politisk revy.
- JÖNHILL, J. (1997) *Samhället som system och dess ekologiska omvärld, en studie i Niklas Luhmanns sociologiska systemteori*, Lund Dissertations in Sociology 17, Avhandling, Lunds universitet.
- MATURANA, H.R. & VARELA, F.J. (1980) *Autopoiesis and Cognition*, Dordrecht: Reidel.
- MONTAIGNE, M. DE (1994) *Essayer*, bok 2, översättning av Jan Stolpe, Stockholm: Atlantis.
- STENGERS, I. (1995), »Do We Know How to Read Messages in the Sand?», *Diogenes*, vol. 43 no. 169, Spring 1995, ss. 179–195
- SVENDSEN, L. F. H. (2004) *Ondskans filosofi*, Stockholm: Natur och Kultur.
- ÖSTBERG, G. (2013), »Om riktigt och skenbart förnuft vid riskhantering», *Vetenskapsso- cietetens årsbok 2013*, ss. 152–163.